

Válasz a

Kallimachos' Ektheosis Arsinoes in der Tradition griechischer Herrscherkomik

című MTA doktori dolgozatra érkezett bírálatokra

Mindenekelőtt köszönetet mondok bírálóimnak, hogy időt és energiát nem sajnálva tüzetesen tanulmányozták munkámat és véleményükben több erényét kiemelték. Különösen örülök annak, hogy egyik bírálóm éppen azt a távlatos szemléletmódot méltatta, amelyet bevezetőmben a 'kontinentális kommentár' jellemzőjeként írtam le s amelynek érvényesítésére szándékom és erőm szerint törekedtem. A tudomány természetéhez tartozónak tekintem, hogy véleményükben kritikájuknak is hangot adtak. Ez lehetőséget teremtett számomra, hogy néhány állításomat újra átgondoljam. Saját nézetem és az alternatív nézet között komplementer viszony áll fenn – meggyőződésem szerint éppen ezek az egymást kiegészítő, egymás mellett fennálló aspektusok teszik a filológiát véget nem érő szellemi kalanddá: *philologia perennis*, ahogy a tudományszak hőskorában fogalmaztak. A következőkben ezen vitás pontokra térek ki a bíráló neve említése nélkül – a közönség a felolvasás után amúgy is emlékezni fog, kinek válaszolok éppen, ugyanakkor elkerülhető mindennemű *ad hominem* jellegű megfogalmazás.

Dolgozatom talán valamelyest *novum*-nak is számító célja az volt, hogy az *Ektheosis* helyét az enkómiasztikus költői hagyományban kijelöljem. A szöveg töredékessége ugyanakkor több segédhipotézis felállítását tette szükségessé. Mivel számos utalás és allúzió szövegszerű bizonyítása maga is alapos és körültekintő érvelést igényelt, a tárgyalást nem akartam elméleti kérdésekkel tovább terhelni. Munkámban így egyelőre a szövegre vonatkozó alapkutatótást végeztem el, amelyet a későbbiekben szaktanulmányokban tovább lehet árnyalni. A latin irodalom allúziós gyakorlata némileg más természetű: egyfelől genetikusán a hellenisztikus költészettel áll kapcsolatban, másfelől a fennmaradt anyag nagyobb terjedelme és a római kulturális élet pontosabb dokumentáltsága az allúziós gyakorlat dinamikájának olyan kidolgozását teszi lehetővé, amely a hellenisztikus költészet vonatkozásában jelenlegi tudásunk szerint talán nem is lehetséges. A latin filológia ezirányú elméleti szakmunkáit olvastam, R. F. Thomas munkássága különösen inspiratívan hatott rám és a 'window reference' (*kettős allúzió*) fogalmát egy másik tanulmányomban hasznosítottam is.¹ A doktori dolgozatban viszont a fenti okból kifolyólag az elméleti háttér valóban nem jelenik meg explicit módon.

¹ Virgil's Callimachean Pindar. Kingship and the Baby Iamus in *Ecl.* 4. 23–5. *CQ* 71 (2021) 649–654.

Néhány szó a Vergilius-fejezetről! A másik nagy Kallimachos-költeménnyel (*Bereniké hajfűrtjével*) való intertextuális kapcsolat jól ismert (a *caesaries* motívuma az *Aeneis* első [590] és a negyedik könyvében [590]), amit a hatodik könyv híres kettős allúziója megerősít (Aeneas magyarázkodása Didó szelleme [460] előtt Catullus 66. *carmen*éből [39] merített idézettel). Ezt a kutatási háttérrel a fejezetben valóban csak nagyon röviden, egy lapalji jegyzetben (134, 72 jegyz.) elrekkentve vázoltam fel. Céлом az volt, hogy a politikai allúziók körét egy új Kallimachos-szöveggel, az *Ektheósisszal* egészítsem ki, s ehhez itt is a szövegszerű vagy annak vélt helyek elemzésére szorítkoztam. Ebben a témában 2023-ig csak egyetlen szaktanulmány állt rendelkezésre, bírálómnak köszönhetően megtudtam, hogy azóta született egy újabb: ezt az anyaggyűjtés idején még nem ismerhettem, de örömmel látom, hogy a szerző hivatkozik a *Philologus*-ban megjelent korábbi tanulmányomra, amelyben sokat megelőlegeztem későbbi eredményeimből.

Az apotheózis kultikus valóságának az enkómion műfaját átszínező jelentőségét valóban hangsúlyozhattam volna jobban is, ám mivel ennek pontos szövegbeli helye és szerepe nem ismert, hipotéziseimet (Charis jóslata) inkább a *narratio* vonatkozásában fogalmaztam meg. Ami Arsinoé lelkének (arisztotelianusan fogalmazva *entelecheiájának*²) égi útját illeti, a nézetkülönbségeket inkább hangsúlykülönbségnek érzem. A Hold szférája egyértelműen köztes állomás, ebben bírálómmal nincs vita köztünk, ugyanakkor rendkívül fontos állomás, hiszen ez képezi, akár az arisztotelési, akár a pythagoreus, akár a későbbi hermetikus rendszerben, a halandó és halhatatlan szféra, a kontingencia és transzcendencia határát. Ilyen értelemben a Hold elérése jelenti a „kvantumugrást“, ami ezután következik – s ami a szövegből sajnálatos módon hiányzik –, az ennek beteljesítése. A köztes állomás fontosságához jó párhuzam Bereniké hajfűrtjének égi útja (*fr.* 110. 51–58): ez az alexandriai Pantheonból vagy a kanóposi szentélyből először vagy a tengerbe vagy a Venus csillaghoz, mindenesetre Aphrodité hatáskörébe, így a császárnő dinasztikus anyja, II. Arsinoé Epizephyritis közelébe kerül, innen folytatja útját az őt megillető égi helyre, Ariadné koszorúja közelébe (ld. 130 old.). A pythagoreus hagyomány bevonásával sem doktriner rendszerkövetést, hanem eklektikus áthallásokat feltételeztem. Ezért nem is az orthodox pythagoreus tant állítottam középpontba, hanem annak hermetikus recepcióját, valamint azt a két költői töredéket (47 old.), melyekben arról van szó, hogy a megtisztult lelkek királyként (βασιλῆες) újjászületnek (Pind. *fr.* 133) vagy a földi előljárók (πρόμοι ~ *principes*) visszatérnek („felvirágoznak“) az istenek otthonába

² Eredetileg Goethe is ezt a fogalmat használja Faust megistenülésére vonatkozóan a mű zárójelenetének kéziratában, ezt később a kiadásban az „Unsterbliches“ fogalommal helyettesítette (*Faust II, Bergschluchten*).

(Emp. fr. 146). Ezek az adott szerző és tanrendszer szűrőjén keresztül ugyan, de mégiscsak olyan felfogásokat közölnek, melyek valamiképpen már a *popular morality* (K. Dover) részét képezik: ez utóbbi nem áll távol attól, amit bírálom – Cumont belga vallástörténész szóhasználatára alapján – a ‚népi hit‘ fogalmával jellemez. Ugyanakkor legalábbis figyelemre méltónak tartom, milyen szoros egységet képez ezekben a forrásokban az uralkodói ideológia és a metempsychosis tana mint a pythagoreizmus egyik sajátos, néphittel vegyült recepciós ága.

A szöveg töredékessége felelős egy másik módszertani sajátosságért: a kumulatív evidencia használatáért. Ez talán éppen az erőteljesen kritizált anagramma-keresés vonatkozásában mutatható ki a legjobban. Az MI eredményeit ismertető kritika szellemes és kijózanító volt. Elismerem, hogy a $\pi\rho\acute{\alpha}\varsigma\ \acute{\epsilon}\nu\acute{o}\eta\varsigma\ \iota[\omega\acute{\alpha}\nu$ nem a legmeggyőzőbb anagramma a versben, jóllehet itt sem hiányzik teljesen az explikáló tényező: az $\iota[\omega\acute{\alpha}\nu$ -nal egyeztetett $\sigma\alpha\mu\acute{\alpha}\nu\tau\rho\iota\alpha\nu$ utalhat arra, hogy az olvasónak rejtett jelet-jelentést ($\sigma\eta\mu\alpha$) érdemes keresni a sorban. Más esetekben meglátásom szerint jobban sikerült a jelenséget tartalmi oldalról vagy más nyelvi jelekkel alátámasztani: sikeresebb anagrammának tartom Próteus és a $\pi\rho\acute{\omega}\tau\omicron\varsigma$ összekapcsolását a sorban megjelenő $\acute{\epsilon}\tau\rho\omicron\mu\omicron\varsigma$ jelző segítségével, mely egyértelműen utalhat az etimológiai játékokra (72–74 ad 39). Ebben az esetben a szójáték fontos eszköznek bizonyul az isten politikai-ideologikus háttere megteremtésében: ő Egyiptom első autochthón királya. A kumulatív evidencia logikája megengedi, hogy az egyik anagrammát plauzibilisebnek tekintsük a másikinál, teret engedve némi szubjektivizmusnak is, ám talán sikerült igazolnom, hogy mint jelenség igenis jelen van a versben. Felfedezésük kétségtelenül némi kongenialitást igényel az olvasótól, de nem többet, mint amit Aratos $\Lambda\epsilon\iota\tau\theta$ (*Ph.* 783–787) vagy Nikandros (*ther.* 345–353) saját nevére utaló akrostichonja megkövetel a befogadótól. Ám végső soron az anagrammák léte sem önmagában érdekes, hanem a könyv tágabb érvelésrendszere szempontjából: a szójátékok az enkómiasztikus költészet vissza-visszatérő jegyének bizonyulnak, ahogy az antik példákat és későbbi recepciós eseteket felsorakoztató helygyűjtemény mutatja (33 sk., 14 jegyz.).

Ami a Charis és Philótera nevekben rejlő utalást illeti, itt már nem is annyira etimologikus játékról van szó, mint inkább a szeretet/szerelem különféle (gyermeki, testvéri, házastársi) formáinak megnyilvánulásáról a ptolemaida ideologikus kontextusban, ahogy azt Gutzwiller meggyőzően bizonyította³ és azóta *communis opinio*vá vált. Hogy Charis alakja Aphroditét idézi, nem lehet kétséges, ezzel pedig máris Arsinoe Epizephyritis alakjánál vagyunk.

³ K. Gutzwiller, Callimachus’ Lock of Berenice: Fantasy, Romance, and Propaganda, *AJPh* 113, 1992, 359–385; The Nautilus, The Halkyon, and Selenia: Callimachus’s *Epigram* 5 Pf. = 14 G.-P., *ClAnt* 11, 1992, 194–209.

Jelentősége lehet annak is, hogy az 51. epigrammában viszont II. Berenikéről van szó, aki mintegy negyedik Charisként felteszi a pontot a hagyományos Charisok hármására (ld. 65 sk.).

Egy másik kérdés a kultikus valóság vs. irodalmi feldolgozás ellentéte. A kettő nem játszható ki egymás ellen, én mégis inkább az utóbbit állítottam vizsgálatom középpontjába – Kallimachos költői *éthos*ának és a rendelkezésre álló evidenciának megfelelően. Ennek illusztrálására jó példa a királynőt gyászoló tömeg leírása. Nem tudhatjuk, hogy milyen kultikus külsőségek állhattak a megfogalmazás mögött, de azt megvizsgálhatjuk, hogy milyen irodalmi toposzokat szőtt bele szövegébe a költő. A hely ismét igencsak töredékes és a πόθος (~ *desiderium*) valóban nem szerepel benne, ám a tartalmi szempontoknál fontosabb az a formai sajátosság, hogy a királynőt hiányoló és egyébként fényszimbolikával operáló megszólalás a tömeg/nép anoním kommentárjaként hanzik el. Főleg ez a vonás (nem pusztán a gyász meglehetősen topikus leírása) kapcsolja a szöveget Ennius-helyéhez, ami szintén fontos adalék lehet a kallimachosi *Ektheosis* és a hellenisztikus történelmi eposz vitatott kapcsolatát illetően – tehát ismételten a könyv irodalomtörténeti programjához illeszkedik.

Ezzel a témakörrel függ össze a mű azon sajátossága, hogy verset nem közvetlen megszületése időpontjából (Kr. e. 270?) nézi, hanem abban az összefüggésrendszerben, amely jobban dokumentált, ugyanakkor Kallimachos költői gyakorlatának leginkább megfelelő: mint az *opera omnia* kötetegyüttesének részét, ami nemcsak a modern, de a kortárs olvasók számára létező entitás lehetett. A bevezetésben hosszan érveltem ezen megközelítés mellett, feltártam az *Ektheosis* viszonyát az életmű többi darabjához mint Kallimachos tudatos szerkesztői bravúráját. Mindebből következik, hogy az *Ektheosis* mint későbbi szerzői redakció eredménye felidézhet Arsinoé halálához képest későbbi eseményeket, pl. az *Aitia* harmadik kötetének *Victoria Berenices* c. bevezető epizódját. Az irodalmi kronológia felülírja a történetit.

Időzzünk el még egy kicsit a történetiségnél! Jóllehet nem tértem ki historikus kérdések elől sem és röviden ismertettem a szakirodalom vélekedését vagy sajátomat (így pl. éppen Arsinoé halála időpontjáról – 1 old.), a tárgyalást tudatosan irodalomtörténeti mederben tartottam. Ennek fő oka, hogy *non omnia possumus omnes* és egy pillanatig sem tetszelgek magamnak az Eduard-Meyer-féle egyetemes ókortudós szerepében. Ókortörténeti kérdésekben mások illetékesebbek és az olvasót ezekhez a szakmunkákhoz irányítottam. Arsinoé történeti alakja és annak reprezentációja a tárgyi emlékek tükrében, melynek kifejtését bírálom

hiányolja, több kiváló munka tárgya, ilyen pl. S. Müller monográfiája,⁴ hogy csak egyet említsek. Egyúttal megjegyzem, hogy ha volt egyéni mondanivalóm ilyen téren, nem rettentem vissza akár a numizmatika bevonásától sem (a híres ptolemaida tetradrachmon a leonin vonásokkal felruházott Arsinoé ábrázolásával – 121 sk.), és nem hiányzik a földrajzi helyek elhelyezése sem a Ptolemaida birodalom hatalmi térképén (Samothraké–Lémnos: 84 sk.; az ión szigetvilághoz: 109 sk.).

Természetesen elhatárolódom Arsinoé valódi rémtetteitől és dinasztikus ármánykodásától, vagy legalábbis agnósztikus álláspontra helyezkedem ebben a kérdéskörben. Ám a tárgyalásból ezt az aspektust kirekesztettem, mert úgy gondoltam – és ennek a bevezetésben hangot is adtam (IX, 1 jegyz.) –, hogy a személy kvalitásai és minősítése nem szolgálják az enkómiasztikus műfaj dinamikájának megértését, amennyiben arra vagyunk kíváncsiak, *milyen eszközökkel* dicsőít a költő, s nem arra, hogy *kit*. Az irodalmi műfaj történetileg hiteles megértése ismét felülírja vagy legalábbis zárójelbe teszi a történeti valóságot.

Pilisborosjenő, 2026. 02. 21.

Adorjáni Zsolt

⁴ S. Müller, *Das hellenistische Königspaar in der medialen Repräsentation. Ptolemaios II. und Arsinoe II.* (Beiträge zur Altertumskunde 263), Berlin – New York 2009.